

Σύνταγμα και νέες τεχνολογίες*

Ευάγγελος Βενιζέλος

Πρώην αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και
υπουργός Εξωτερικών,
Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο ΑΠΘ

Η σχέση του Δικαίου με την τεχνολογία στην κοινωνία της διακινδύνευσης είναι η μεγάλη πρόκληση στην οποία καλούνται να απαντήσουν όλοι οι κλάδοι της νομικής επιστήμης. Είναι, όμως, προφανές ότι η μήτρα του προβληματισμού στεγάζεται στο Σύνταγμα και γενικότερα στους κανόνες δικαίου που διεκδικούν υπεροχή, συγκροτούν έννομες τάξεις και οργανώνουν συστήματα παραγωγής υποδεέστερων κανόνων δικαίου. Η σχέση του Συντάγματος γενικά και ειδικότερα του ελληνικού Συντάγματος με τις νέες τεχνολογίες, είναι συνεπώς η αναγκαία αφετηρία του πολυσιχιδούς προβληματισμού για τη σχέση του Δικαίου με τις νέες τεχνολογίες. Αρχίζω με μία επίσκεψη των όρων.

Τι ορίζουμε ως «νέες τεχνολογίες»;

Τι περιλαμβάνεται καταρχάς στον όρο «νέες τεχνολογίες»; Σύμφωνα, λοιπόν, με το σημερινό επίπεδο της επιστημονικής αλλά και της ευρύτερης διεθνούς συζήτησης¹ νομίζω ότι μπο-

Το Σύνταγμα διασταυρώνεται, διεθνώς, εδώ και πολύ καιρό με τις νέες τεχνολογίες τόσο στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων όσο και στο πεδίο των νέων τρόπων πολιτικής συμμετοχής. Την ίδια περίοδο επαναπροσδιορίζεται η έννοια του Συντάγματος στο πλαίσιο του λεγόμενου πολυεπίπεδου συνταγματισμού. Το ελληνικό Σύνταγμα, με την αναθεώρηση του 2001, εξοπλίστηκε με μια δέσμη ρητών διατάξεων που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες και λειτουργεί ως ενδιαφέρον «εργαστηριακό» παράδειγμα.

ρούμε, με σχετική εννοιολογική ασφάλεια, να πούμε ότι, «νέες τεχνολογίες» είναι, πρώτον, όλες οι τεχνολογίες που συνδέονται με την πληροφορική και το διαδίκτυο, άρα στιδήποτε συσχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, την κοινωνία της πληροφορίας, όλα όσα συνδέονται

Technological Change, (Brookings Institution Press, 2011). Για τα προβλήματα που θέτουν ενώπιον της Συνταγματικής Δικαιοσύνης οι νέες τεχνολογίες, βλ. Serge Surin, "Le pouvoir démocratique et la justice constitutionnelle à l'ère des nouvelles technologies: reconsidération théorique d'un concept juridique en mutation" *Les Éditions de l'IMODEV*, Vol. 7 (2018), URL: <https://ojs.imodev.org/index.php/RIGO/article/view/246/393>. Επίσης, O. Carter Snead, "Technology and the Constitution", *The New Atlantis* (Spring 2004), URL: <https://www.thenewatlantis.com/publications/technology-and-the-constitution>, Jason Gluck and Brendan Ballou, "New Technologies in Constitution Making", *Special Report 343*, United States Institution of Peace (May 2014), URL: https://www.usip.org/sites/default/files/SR343_New-Technologies-for-Constitution-Making.pdf, Juliet Bonnet et Pauline Türk, "Le numérique: un défi pour le droit constitutionnel" *Les Nouveaux Cahiers du Conseil constitutionnel* - n° 57, (octobre 2017), pp. 13-24, URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/le-numerique-un-defi-pour-le-droit-constitutionnel>, Stefano Rodota, "Nouvelles technologies et droits de l'homme: faits, interprétations, perspectives", *Mouvements* 2, (2010), n° 62, pp. 55-70. URL: <https://www.cairn.info/revue-mouvements-2010-2-page-55.htm>, Paul de Hert, Bert – Jaap Koops, and Ronald Leenes, "Constitutional rights and new technologies: A comparative perspective", *Ethical Theory and Moral Practice* (2008), pp. 319-350, URL: https://www.researchgate.net/publication/254790896_Constitutional_rights_and_new_technologies_A_comparative_perspective

* Εισαγωγική ομιλία στο συνέδριο με θέμα «Δίκαιο και Τεχνολογίες στις Κοινωνίες Διακινδύνευσης» που οργάνωσε στις 15-17.10.2020 η Νομική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τον εορτασμό των 90 ετών από την έναρξη της λειτουργίας της. Αφαιρέθηκαν στοιχεία του προφορικού λόγου σχετικά με τον επετειακό χαρακτήρα του συνεδρίου και προστέθηκαν οι απολύτως αναγκαίες βιβλιογραφικές και νομολογιακές αναφορές.

1. Βλ. ενδεικτικά, Laurence Burgorgue - Larsen, "Les Nouvelles Technologies", *Pouvoirs*, (2009/3) n° 130, pp. 65-80, URL: <https://www.cairn.info/revue-pouvoirs-2009-3-page-65.htm>, Jeffrey Rosen and Benjamin Wittes (eds), *Constitution 3.0: Freedom and*

με αυτό που ονομάζουμε 4η Βιομηχανική Επανάσταση, από τα 5G δίκτυα μέχρι την τεχνητή νοημοσύνη και τη μηχανική μάθηση. Γίνονται πολύ συχνά αναφορές στο μεγάλο ζήτημα της αλγοριθμικής απονομής δικαιοσύνης, ένα ζήτημα για το οποίο η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης έχει ήδη εκδώσει μία σύστασή της², η οποία είναι κατά τη γνώμη μου βαρυσήμαντη και απαντά – επί της αρχής τουλάχιστον – και στην αμερικανική πρακτική και στους σχετικούς προβληματισμούς. Αναφέρομαι στην πρακτική ορισμένων πολιτειών να εφαρμόζουν αλγοριθμικές μεθόδους για την επιβολή ή μη του μέτρου της προσωρινής κράτησης, της προφυλάκισης, στις ποινικές υποθέσεις³.

Στις «νέες τεχνολογίες», δεύτερον, εντάσσεται, σύμφωνα με την προσέγγιση που παρακολουθώ και η βιοτεχνολογία συνολικά⁴. Από την κλωνοποίηση έως τις τεράστιες δυνατότητες που ανοίγονται ως προς την ανθρώπινη αναπαραγωγή. Πράγματι ο ελληνικός νόμος για την τεχνικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή και τα συναφή φαινόμενα είναι ένας από τους πιο φιλελεύθερους και προοδευτικούς διεθνώς⁵. Τα σχετικά θέμα-

τα απασχολούν τώρα έντονα, είτε με αιτήματα παροχής γνωμοδοτήσεων είτε με ατομικές προσφυγές, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)⁶. Πρέπει δε να πω εδώ ότι στα θέματα αυτά η ελληνική πρακτική και η ελληνική νομολογία, όχι απλώς εναρμονίζονται με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, αλλά σε ορισμένα θέματα ίσως και να πρωτοπορούν⁷.

Τι ορίζουμε ως «κοινωνία της διακινδύνευσης»;

Ο δεύτερος όρος που πρέπει να συζητήσουμε, είναι η «κοινωνία της διακινδύνευσης». Η έννοια της διακινδύνευσης είναι βεβαίως γνωστή και στο αστικό⁸ και στο ποινικό δίκαιο⁹. Ο Ulrich Beck¹⁰, που στη διεθνή συζήτηση έχει ταυτιστεί με την έννοια της κοινωνίας της διακινδύνευσης, την ορίζει ως την κοινωνία που οργανώνει την αποφυγή της καταστροφής. Θα έλεγα, διευρύνοντας καταχρηστικά την προσέγγιση αυτή, ότι όλες οι κοινωνίες, από τις αρχαίες έως τις μεταμοντέρνες, είναι όλες, χωρίς καμία εξαίρεση, κοινωνίες κινδύνου, για την ακρίβεια κοινωνίες διαμοιρασμού του κινδύνου, με τις τεχνολογικές συνθήκες και την πρόσληψη για τις σχέσεις ανθρώπου και φύσης κάθε εποχής. Βέβαια, εμάς μας ενδιαφέρουν πρωτίστως οι σύγχρονες κοινωνίες, οι κοινωνίες μετά τον Διαφωτισμό, οι κοινωνίες του ορθού λόγου, στις οποίες όμως υπάρχουν πάντα πολύ έντονα φαινόμενα δεισιδαιμονίας και ανορθολογισμού, που εκδηλώνονται κυρίως στη σχέση που έχει η διακινδύνευση με τις ποικίλες μορφές λαϊκισμού. Ο φόβος και η διαχείρισή του, έστω και εάν ο φόβος αυτός δεν είναι ατομικός αλλά είναι συλλογικός και διαμοιρασμένος, επηρε-

- Council of Europe, Parliamentary Assembly: Resolution 2342 (2020), Recommendation 2182 (2020), Justice by algorithm- the role of artificial intelligence in policing and criminal justice systems, URL: <https://assembly.coe.int/LifeRay/JUR/Pdf/DocsAndDecs/2020/AS-JUR-2020-22-EN.pdf>. Βλ. επίσης, Paul Nemitz, "Constitutional democracy and technology in the age of artificial intelligence", The Royal Society Publishing, (15.10.2018) URL: <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsta.2018.0089>. Βλ. επίσης την πρόσφατη μελέτη του Απ. Γέροντα, "Η εφαρμογή του αλγορίθμου στο Διοικητικό Δίκαιο. Μια πρώτη προσέγγιση", *Διοικητική Δίκη* 5 (2020), σελ. 705 επ.
- Ενδεικτικά, Alex Chohlas-Wood, "Understanding risk assessment instruments in criminal justice", report from The Brookings Institution's Artificial Intelligence and Emerging Technology (AIET) Initiative, (June 19, 2020), URL: <https://www.brookings.edu/research/understanding-risk-assessment-instruments-in-criminal-justice/>
- Ενδεικτικά, Saurabh Bhatia, "History, scope and development of biotechnology", chapter 1, σε: Saurabh Bhatia and Divakar Goli, *Introduction to Pharmaceutical Biotechnology, Volume 1, Basic techniques and concept*, (IOP Publishing, 2018), URL: https://www.researchgate.net/publication/326560011_History_scope_and_development_of_biotechnology
- Πρόκειται για τους ν. 3089/2002, 3305/2005 και κυρίως 4272/2014. Στο διαδικτυακό τόπο της Εθνικής Αρχής Ιατρικά Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής παραλαμβάνονται όλες οι σχετικές κανονιστικές πράξεις και ιδίως τα Π.Δ. εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας προς τις σχετικές οδηγίες της ΕΕ. Βλ. Λίνα Παπαδοπούλου / Βασιλική Κόκοτα, "Η υποβοηθούμενη αναπαραγωγή σε κίνηση", σε: *Η υποβοηθούμενη αναπαραγωγή στην Ευρώπη: Κοινωνικά, ηθικά και νομικά ζητήματα*, (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 2015), σελ. 471-484, το ίδιο στα αγγλικά: "Medically Assisted Reproduction (MAR) on the move", in: *Assisted Reproduction in Europe: Social, ethical and legal issues*, Athens-Thessaloniki: Sakkoulas Publications 2015, pp 421-434, Lina Papadopoulou, "Is there a "right to reproduce" through MAR techniques?", In: *Venetia Kantsa / Lina Papadopoulou / Giula Zanini (eds), (In)fertile Citizens: Anthropological and legal challenges of assisted reproduction technologies*, (Athens: Alexandria Publications 2015), pp.

39-52, Κατερίνα Φουντεδάκη, "Ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή στις ενώσεις προσώπων του ίδιου φύλου σύμφωνα με το ελληνικό δίκαιο", σε: Όμιλος Μελέτης Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, *Η υποβοηθούμενη αναπαραγωγή στην Ευρώπη: Κοινωνικά, ηθικά και νομικά ζητήματα*, (Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2015).

- Council of Europe, Committee on Bioethics, "Development in the field of bioethics in the case of law of the European Court of Human Rights" (20 May 2019), URL: <https://rm.coe.int/inf-2019-3-developments-ecthr-e/168099502c>
- Βλ ενδεικτικά, Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, *Οικογενειακό Δίκαιο*, τόμ. 1, 7η έκδ. (Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2018), όπου και λοιπές αναφορές στη σχετική νομολογία στη βιβλιογραφία.
- Ενδεικτικά, Μιχάλης Σταθόπουλος, *Γενικό ενοχικό δίκαιο*, 5η έκδ., (Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2018) ιδίως σελ. 938 επ., Ζαφειρία Δημοπούλου, *Ευθύνη από διακινδύνευση*, (Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003), σελ. 14 επ.
- Ενδεικτικά, Ιωάννης Μανωλεδάκης, *Ποινικό δίκαιο (Γενική Θεωρία)*, (Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004) αριθμός περ. 304 επ., Μαρία Καϊάφα-Γκμπάντι, *Κοινώς επικίνδυνα εγκλήματα*, 3η έκδ., (Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2005), σελ. 42 επ.
- Το εμπληματικό βιβλίο του Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a new modernity*. Κυκλοφόρησε στη Γερμανία το 1986 (*Risikogesellschaft*), και στην αγγλική του εκδοχή το 1992.

άζει βαθιά τις εργασιακές σχέσεις, τις κοινωνικές σχέσεις, τις πολιτικές στάσεις, κυρίως όμως τις αντιλήψεις και τις νοοτροπίες.

Υπό την έννοια αυτή, η δική μας κοινωνία, που θα τη χαρακτηρίζα ως μεταμοντέρνα, είναι μία κοινωνία που αντιμετωπίζει και κινδύνους οι οποίοι είναι μεταμοντέρνοι, αλλά και απειλές οι οποίες είναι αρχαϊκές. Διότι εκεί που αναφάνεται ο κίνδυνος από την τεχνολογική εξέλιξη, τους αλγορίθμους, την τεχνητή μάθηση και όλα όσα ανέφερα προηγουμένως ως «νέες τεχνολογίες», εμφανίζεται ξαφνικά ο κορωνοϊός, ένας ασύμμετρος αντίπαλος, ο οποίος δεν έχει καν DNA. Η απειλή αυτή είναι κάτι παραπάνω από αρχαϊκή, είναι μία γενετική απειλή και, ως εκ τούτου, η κοινωνία συλλογικά, όπως και τα μέλη της ατομικά, αναπτύσσουν συμπεριφορές οι οποίες είναι αταβιστικές, γιατί υπάρχει μέσα τους και ξυπνά αυτή η φοβία απέναντι σε έναν εχθρό ο οποίος δεν είναι ορατός και ο οποίος έχει προφανείς ασυμμετρίες. Υπό την έννοια αυτή, η μεταμοντέρνα κοινωνία ως κοινωνία της διακινδύνευσης θα έλεγα ότι είναι βεβαίως ανεπτυγμένα, αλλά εξίσου και εύθραυστη.

Εάν συνεπώς επιχειρούσα να δώσω, για τις ανάγκες της συζήτησής μας, έναν ορισμό της κοινωνίας της διακινδύνευσης, θα έλεγα ότι αυτή είναι η μεταβιομηχανική, η μεταμοντέρνα κοινωνία των ασύμμετρων απειλών. Μία κοινωνία που αντιμετωπίζει όχι μόνον τις απειλές της τεχνολογίας ή τις νέες φυσικές απειλές, αλλά την τρομοκρατία, τις μεταναστευτικές ροές, τις ανισότητες που διογκώνονται, τον κλονισμό της κοινωνικής συνοχής και, βεβαίως, την αμφισβήτηση της κοινωνικής, εθνικής και ατομικής ταυτότητας. Άρα εμπλέκονται ζητήματα τα οποία έχουν υλικό αντικείμενο και ζητήματα τα οποία έχουν έντονο ιδεολογικό χαρακτήρα. Εμπλέκονται ζητήματα τα οποία μπορεί να τα διαχειρισθεί κανείς με έναν τρόπο οργανωμένο επιστημονικά και ορθολογικό, και ζητήματα τα οποία ανήκουν σε έναν χώρο που δεν μπορεί να ελεγχθεί επιστημονικά στον βαθμό που πρέπει και που θέλουμε.

Η έννοια του Συντάγματος δεν είναι πλέον τόσο προφανής

Όταν αναφέρομαι στη σχέση του Συντάγματος με τις νέες τεχνολογίες στην ιστορική φάση της κοινωνίας της διακινδύνευσης, αναφέρομαι σε μία έννοια η οποία αποκτά τα ολοκληρωμένα χαρακτηριστικά του τυπικού Συντάγματος, του γραπτού και αυστηρού Συντάγματος, ήδη από τον 18^ο αιώνα, δηλαδή σε μία έννοια πολύ παλιά ήδη. Όταν, λοιπόν, μιλάμε για το «Σύνταγμα και τις νέες τεχνολογίες», μιλάμε βεβαίως για το εθνικό Σύνταγμα το οποίο αποκτά ήδη από τον 18^ο αιώνα τα συμπυκνωμένα και οργανωμένα χαρακτηριστικά του. Αλλά, βεβαίως, τώρα μιλάμε υπό τελείως διαφορετικές συνθήκες, δεν μιλάμε σε μία περικλειστη, κυρίαρχη –εντός ή εκτός εισαγωγικών– εθνική έννομη τάξη, αλλά μιλάμε στο πλαίσιο μίας διεθνούς κοινωνίας η οποία είναι εξαιρετικά απαιτητική και εξαιρετικά καταπιεστική για την κυριαρχία του έθνους – κράτους, μιλάμε για περιφερειακές συσσωματώσεις και ολοκληρώσεις,

όπως η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση η οποία αξιώνει να της μεταφέρεται ένα πολύ μεγάλο μέρος της εθνικής κυριαρχίας, έστω υπό τη μορφή δοτών αρμοδιοτήτων. Αλλά η αλήθεια είναι ότι δεν μπορούμε να αρκεσθούμε πια στο εθνικό Σύνταγμα, εάν θέλουμε να ορίσουμε ολοκληρωμένα και έγκυρα την έννοια του Συντάγματος.

Μιλάμε πια για το Σύνταγμα στην εποχή του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, μιλάμε για ένα Σύνταγμα του οποίου η υπεροχή και η προτεραιότητα εφαρμογής αμφισβητείται επίμονα και συστηματικά, με αυτοαναφορικό τρόπο, από το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και από το Διεθνές Δίκαιο, για τα ευρωπαϊκά δεδομένα κυρίως από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Μιλάμε για ένα Σύνταγμα το οποίο σχετικοποιείται κατά τρόπο παράλληλο και ανάλογο με τη σχετικοποίηση του κρατικού φαινομένου και της κρατικής κυριαρχίας του βεσφαλικού κράτους, όπως το ξέραμε¹¹. Βεβαίως, αυτό το σχετικοποιημένο Σύνταγμα μπορεί, με διάφορους τρόπους, να ενσωματώσει τα προβλήματα που δημιουργούνται από τη διεθνοποίηση του Συντάγματος, από τη συνταγματοποίηση του Διεθνούς Δικαίου, από τον διεθνή δικαστικό έλεγχο των εθνικών Συνταγμάτων και από τον διεθνή δικαστικό έλεγχο των αποφάσεων των Εθνικών Ανωτάτων και Συνταγματικών Δικαστηρίων, να τα αφομοιώσει όλα αυτά, να τα αντιστρέψει, να τα καταστήσει στοιχεία της δικής του διευρυμένης κανονιστικότητας. Για αυτό επιχειρώ, τον τελευταίο καιρό, να μιλήσω για μία νέα έννοια του Συντάγματος, το επαυξημένο Σύνταγμα, το augmented Constitution, το οποίο μετατρέπει τη σχετικοποίηση του εθνικού Συντάγματος σε πλούτο, σε εμπλουτισμό κανονιστικό, μέσα από τον πολυεπίπεδο συνταγματισμό και τη συνομιλία του Συντάγματος με το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με το Διεθνές Δίκαιο, με τις διεθνείς Συμβάσεις, κυρίως με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

Βέβαια, καθώς μιλούμε για τις νέες τεχνολογίες, αντιλαμβανόμαστε ότι όπως το εθνικό κράτος, έτσι και οι διεθνείς οργανισμοί, έτσι και υβριδικές οντότητες, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, δεν μπορούν να παρακολουθήσουν, και πολύ περισσότερο να ελέγξουν, δηλαδή να υποτάξουν στην έννομη τάξη τους, τις εξελίξεις αυτές οι οποίες συνδέονται με στοιχεία που δεν είναι χωρικά, δεν έχουν τοπικά χαρακτηριστικά. Βλέπουμε ότι έχουμε νέες μορφές διεθνοποίησης και ιδιωτικοποίησης πολύ κρίσιμων τομέων, αυτών που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες. Αυτοί οι τομείς τίθενται εκτός κρατικού ελέγχου, αλλά και εκτός του ελέγχου της διεθνούς έννομης τάξης και σε πολύ μεγάλο βαθμό της ενωσιακής έννομης τάξης, παρά την προσπάθεια που γίνεται να παράγονται οδηγίες, να παράγονται κανονισμοί, να παράγονται ειδικές διεθνείς συμβάσεις, ή να ερμηνεύεται ένα κλασικό κείμενο, όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση

11. Αντί πολλών, Ευάγγελος Βενιζέλος, «Εισαγωγικό Μάθημα Συνταγματικού Δικαίου στους πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, (ΕφημΔΔ), τ. 4, (Δεκέμβριος 2019) σελ. 386 επ.

Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εξελικτικά μέσω της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για να συλλάβει τέτοια φαινόμενα, όπως είναι ο κυβερνοχώρος ο οποίος δεν ελέγχεται και δεν οργανώνεται νομικά όπως ο συμβατικός χώρος¹². Άλλωστε, η έννοια της κυριαρχίας στον κυβερνοχώρο¹³ είναι εξαιρετικά αμφισβητούμενη, ρευστή και απροσδιόριστη και αυτό, βεβαίως, επηρεάζει και την έννομη τάξη και το Σύνταγμα και τον πολυεπίπεδο συνταγματισμό.

Οι νέες τεχνολογίες ως πρόκληση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Μετά από αυτή τη στοιχειώδη αποσαφήνιση των όρων και των πεδίων αναφοράς του προβληματισμού μας, μπορούμε να δούμε τους μεγάλους πυλώνες της σχέσης του Συντάγματος με τις νέες τεχνολογίες. Οι νέες τεχνολογίες είναι, καταρχάς, μία προφανής πρόκληση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δηλαδή για τον προστατευτικό και εγγυητικό ρόλο του Συντάγματος, και, βεβαίως, του Διεθνούς Δικαίου και του Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έχουμε νέες απειλές, απειλές οι οποίες δεν προβλέπονται ρητά από τα κείμενα ή ακόμα και όταν προβλέπονται, από νεότερα κείμενα, επίκαιρα, εξειδικευμένα, με τεχνική επάρκεια, τα κείμενα αυτά ξεπερνιούνται γρήγορα από τις τεχνολογικές εξελίξεις. Έχουμε λοιπόν συνεχώς νέες απειλές και μετεξελίξεις παλιών απειλών. Έχουμε από την άλλη πλευρά την προσπάθεια να εγκαθιδρυθούν νέες εγγυήσεις, καταρχάς νομικές, θεσμικές, αλλά αυτές οι εγγυήσεις πρέπει να είναι και τεχνολογικές, αλλά και αυτές τρέχουν ασθμαίνοντας πίσω από την ευρηματικότητα της τεχνολογίας και πίσω από την ευρηματικότητα των νέων μορφών οργανωμένου εγκλήματος και γενικότερα παραβατικών συμπεριφορών στο πεδίο της νέας τεχνολογίας.

Σε ό,τι αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα κρίσιμα αντικείμενα είναι προφανώς πολλά και επεκτεινόμενα. Αναφέρω ενδεικτικά τρία. Το πρώτο είναι η ιδιωτικότητα εν ευρεία έννοια, η δημιουργία νέων τρόπων μαζικής επιτήρησης, η αμφισβήτηση κλασικών δικαιωμάτων, αμυντικών, όπως είναι το άσυλο της κατοικίας, η αμφισβήτηση νεότερων δικαιωμάτων που απορρέουν από το άσυλο της κατοικίας, όπως είναι η προστασία του ιδιωτικού βίου, ακόμα και το πιο νεωτερικό δικαίωμα που είναι η προστασία των προσωπικών δεδομένων, με πολύ μεγάλο εξοπλισμό ευρωπαϊκό και διεθνή. Η έννοια του δημοσίου χώρου μπορεί πλέον να καταλάβει τεράστιο ποσοστό του ιδιωτικού χώρου, γιατί υπάρχει και εθελοντική παραχώρηση

του ιδιωτικού χώρου στη δημόσια σφαίρα με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης¹⁴.

Εκτός από την ιδιωτικότητα, το άλλο μεγάλο δικαίωμα το οποίο αμφισβητείται είναι, βέβαια, η ελευθερία του λόγου. Η ελευθερία του λόγου στο διαδίκτυο¹⁵ - όπου έχει πλέον συντελεστεί μία ριζική αλλαγή της έννοιας του μέσου μαζικής ενημέρωσης με την ανάπτυξη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης- μας φέρνει αντιμέτωπους με νέα οξύτατα προβλήματα τριτενέργειας. Το ζήτημα δεν είναι η προστασία της ελευθερίας του λόγου έναντι του κράτους, αλλά έναντι των μεγάλων παρόχων που διαχειρίζονται δημοφιλείς και μονοπωλιακές ή έστω ολιγοπωλιακές πλέον πλατφόρμες, όπως το Facebook και το Twitter. Οι πολίτες / χρήστες με τη βοήθεια των εθνικών και υπερεθνικών εννόμων τάξεων (δίκαιο ΕΕ, ΕΣΔΑ, κ.ο.κ.) προσπαθούν να διατηρήσουν σε λειτουργία τις κλασικές εγγυήσεις της ελευθερίας του λόγου έναντι της παλιάς γνωστής και πεπερασμένης κρατικής εξουσίας, ιδίως στο θεσμικό περιβάλλον μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας. Από την άλλη πλευρά οι πλατφόρμες αυτές - διαφεύγοντας του κρατικού ελέγχου- μετατρέπουν την ελευθερία του λόγου σε μοχλό αντίστασης κατά αυταρχικών καθεστώτων όταν δεν συμβιβάζονται μαζί τους.

Τρίτο αντικείμενο είναι η σχέση των νευροεπιστημών με το Δίκαιο¹⁶, κάτι που ξεπερνά τη βιοτεχνολογία και το δικαίωμα στην αναπαραγωγή, γιατί εδώ πια μιλάμε για τις ανθρωπολογικές επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών, τις επιπτώσεις που έχουν οι νέες τεχνολογίες στην ίδια την έννοια του προσώπου, δηλαδή στην ίδια τη βιολογική υπόσταση και στην αξία του ανθρώπου. Αυτό έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία, ιδίως όταν αρχίζουμε να βλέπουμε βιολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά να συνυφαίνονται και να γίνονται στοιχείο της σωματικής υπόστασης του ατόμου και πολύ περισσότερο της ευφυΐας του.

12. Nicholas Tsagourias, "The legal status of cyberspace", chapter 1, σε: Nicholas Tsagourias and Russell Buchan (eds), *Research Handbook on International Law and Cyberspace*, (Edward Elgan Publishing, 2015), pp 13-29.

13. ο.π., σελ. 16 επ.

14. Πρόκειται για το λεγόμενο «Privacy Paradox», βλ. Tomas Chamorro-Premuzic and Nathalie Nahai, "Why We're So Hypocritical About Online Privacy", *Harvard Business Review*, (May 01, 2017), URL: <https://hbr.org/2017/05/why-were-so-hypocritical-about-online-privacy>

15. Για το διεθνές πανόραμα του θεωρητικού και νομολογιακού προβληματισμού βλ. Wolfgang Benedek and Matthias C. Kettmann, *Freedom of expression and the Internet*, Council of Europe, 2nd edition (2013). Πρβλ. Paul J. Larkin, "The Fourth Amendment and New Technologies", *Legal Memorandum*, The Heritage Foundation, no. 102 (2013), URL: <https://www.heritage.org/report/the-fourth-amendment-and-new-technologies>

16. Βλ. Stephen J. Morse, "Neuroscience and the Future of Personhood and Responsibility" και O. Carter Snead, "Cognitive Neuroscience and the Future of Punishment", ως κεφάλαια 8 και 9 αντίστοιχα του συλλογικού τόμου, Jeffrey Rosen and Benjamin Wittes (eds), ο.π. (υποσ. 1).

Η σχέση των νέων τεχνολογιών με τις νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής και πολιτικού επηρεασμού

Το δεύτερο μεγάλο πεδίο, πέρα από τα δικαιώματα, είναι βέβαια η σχέση των νέων τεχνολογιών με τις νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής ή με τις νέες μορφές πολιτικού επηρεασμού. Έχουμε οδηγηθεί προ πολλού από την αντιπροσωπευτική στη μετααντιπροσωπευτική δημοκρατία¹⁷ όλοι μιλούν για διαβούλευση, για νέες μορφές άμεσης δημοκρατίας. Οι νέες τεχνολογίες και ιδίως το διαδίκτυο επιτρέπουν κάθε είδους διαβουλεύσεις, κάθε είδους έρευνες της κοινής γνώμης, κάθε είδους συναντήσεις και συζητήσεις σε διεθνές, εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο να οργανώνονται και να διεξάγονται με μεγάλη ευκολία και μικρό κόστος. Η εμπειρία της πανδημίας της COVID-19 μας διδάσκει ότι είναι εφικτό να διεξαχθούν πολλές διαδικασίες, δημοκρατικές και γενικότερα θεσμικά κρίσιμες, εξ αποστάσεως. Να διασφαλισθεί και να υποστηριχθεί η λειτουργία της Βουλής, της Δικαιοσύνης, των Ανεξάρτητων Αρχών, της διοίκησης. Το ψηφιακό κράτος και ιδίως η ψηφιακή διοίκηση και πολύ περισσότερο η αυτοδιοίκηση, πρώτου και δεύτερου βαθμού, όπως και η καθ' ύλην, ακόμη και η λειτουργία της δικαιοσύνης μπορεί να είναι πιο φιλική και προσίτη για τον πολίτη. Τα δικαιώματα του αναφέρεται, της πρόσβασης στα δεδομένα και μεταδεδομένα που έχει στη διάθεσή του το δημόσιο και ο δημόσιος τομέας, η άσκηση όλων των δικαιωμάτων του πολίτη και ιδίως των διαδικαστικών και δικονομικών μπορεί να γίνει ευκολότερη και αποτελεσματικότερη. Δεν μεταβάλλεται όμως η φύση ούτε του κράτους, ούτε των επιμέρους θεσμών και διαδικασιών. Το ίδιο ισχύει, τηρουμένων των αναλογιών, στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακόμη και των διεθνών οργανισμών. Το κρίσιμο ζήτημα είναι οι ψηφιακές δυνατότητες να σέβονται τις αρχές που διέπουν κάθε θεσμό και κάθε διαδικασία και να διασφαλίζουν τη διαφάνεια και την ακεραιότητά του.

Από την άλλη πλευρά με τη χρήση των νέων τεχνολογιών αναπτύσσονται νέες μορφές πολιτικής προπαγάνδας, πολλαπλασιάζονται τα fake news και τα trolls, παρουσιάζονται πλέον συχνά φαινόμενα ξένης διείσδυσης σε εκλογικές διαδικασίες, όπως η προεδρική εκλογή στις Ηνωμένες Πολιτείες, πολλαπλασιάζονται οι κυβερνοεπιθέσεις, κρατικής ή ιδιωτικής έμπνευσης, λειτουργούν στο «σκοτεινό διαδίκτυο» fora στα οποία δραστηριοποιούνται τρομοκρατικές οργανώσεις, μορφές οργανωμένου εγκλήματος ή ιδεολογικά ακραίες ομάδες¹⁸.

17. Βλ πιο αναλυτικά, Ευάγγελος Βενιζέλος, *Προς μια μετά- αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Οι θεσμικές προϋποθέσεις μιας άλλης πολιτικής*, (Αθήνα: Πόλις, 2008).

18. Βλ. μια ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης, που συμπυκνώνει τους προβληματισμούς, Massimo Flore/ Alexandra Balahur – Dobrescu/ Aldo Podavini/ Marco Verile, "Understanding Citizens' Vulnerabilities to Disinformation and Data-Driven Propaganda", Case Study: The 2018 Italian General Election, European Commission, *JRC Technical Report*, (2019), URL:

Ασχολούμενοι με τη σχέση νέων τεχνολογιών και Συντάγματος κινούμαστε συνεπώς και στο πεδίο του «Συντάγματος των οργάνων» και στο πεδίο του «Συντάγματος των δικαιωμάτων». Θα έλεγα ότι η συμμετοχή στην κοινωνία της πληροφορίας είναι η γέφυρα μεταξύ του «Συντάγματος των οργάνων» και του «Συντάγματος των δικαιωμάτων».

Ρητές διατάξεις του ελληνικού Συντάγματος για τις νέες τεχνολογίες - Η εισφορά της αναθεώρησης του 2001

Σε ευρωπαϊκό τουλάχιστον επίπεδο, το ελληνικό Σύνταγμα είναι ίσως το πιο ενήμερο, με ρητές διατάξεις σε σχέση με τις νέες τεχνολογίες που εισήχθησαν το 2001. Η εισαγωγή νέων ρυθμίσεων αυτού του περιεχομένου ήταν μία από τις βασικές επιλογές της αναθεώρησης του 2001¹⁹ που ευτυχώς, θα έλεγα, δεν εθίγησαν από τις μετέπειτα αναθεωρήσεις του 2008 και του 2019. Χάρη στην αναθεώρηση του 2001 στην ελληνική συνταγματική τάξη, έχουμε:

- Ρητό δικαίωμα στην πληροφόρηση (άρθρο 5Α παρ. 1)²⁰.
- Ρητό δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας και πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά (άρθρο 5Α παρ. 2)²¹.
- Ρητό δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής ταυτότητας και δικαίωμα προστασίας έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων (άρθρο 5 παρ. 5)²².
- Ρητή προστασία των προσωπικών δεδομένων (άρθρο 9Α)²³.

<https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/understanding-citizens-vulnerabilities-disinformation-and-data-driven-propaganda>

19. Βλ. Ευάγγελος Βενιζέλος, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, (Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2002), σελ. 143 επ, Τάκης Βιδάλης, Λίλιαν Μήτρου, Ανδρέας Τάκης, "Συνταγματική πρόσληψη των τεχνολογικών εξελίξεων και «νέα» δικαιώματα", σε: Ξ. Κοντιάδης (επιμ), *Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001* (Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2006) Τόμος Α, σελ. 273-312.

20. Βλ. Ευάγγελος Βενιζέλος, ο.π. (υποσ. 19) σελ. 157 επ, Φερενίκη Παναγοπούλου – Κουτνατζή, "Σχόλιο στο άρθρο 5 Α" σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ), *Σύνταγμα: Κατ' άρθρο Ερμηνεία*, (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2017), σελ. 136 επ.

21. Βλ. Ευάγγελος Βενιζέλος, ο.π. (υποσ. 19) σελ. 159 επ., Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή π.π. (υποσ. 20), και Λίλιαν Μήτρου, "Το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας", σε: Θ. Παπαχρίστου/Τ. Βιδάλη/Λ. Μήτρου/Α. Τάκης, *Το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας*, (Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2006), σελ. 35-56.

22. Βλ. Ευάγγελος Βενιζέλος, ο.π. (υποσ. 19) σελ. 143 επ., Πατρίνα Παπαρηγοπούλου, "Σχόλιο στο άρθρο 5 παρ. 5", σε: Φ. Σπυρόπουλος κ.α. (επιμ) ο.π. (υποσ. 20), σελ. 125 επ.

23. Βλ. Ευάγγελος Βενιζέλος, ο.π. (υποσ. 19) σελ. 148 επ., Λίλιαν Μήτρου, "Σχόλιο στο άρθρο 9Α", σε: Φ. Σπυρόπουλος κ.α. (επιμ) ο.π. (υποσ. 20), σελ. 214 επ.

- Δέσμη Ανεξάρτητων Αρχών που έχουν συσταθεί εκ του Συντάγματος (άρθρο 101Α), όπως η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (άρθρο 9Α) και η Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών (άρθρο 19 παρ.2) και επιπλέον συναφείς Ανεξάρτητες Αρχές που έχουν συσταθεί εκ του νόμου στο πλαίσιο σχετικών προβλέψεων του δικαίου της ΕΕ, όπως η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων, η Αρχή Υποβοηθούμενης Αναπαγωγής και άλλες²⁴.

Θα έλεγα ότι η πανδημία είναι ένα μεγάλο εργαστήριο στο οποίο δοκιμάζονται έντονα όλο αυτά στα οποία αναφέρθηκα. Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω σε πρόσφατη σχετική ανάλυση μου²⁵.

Οι νέες τεχνολογίες ως μεγάλη πρόκληση της ερμηνείας του Συντάγματος, του δικαίου της ΕΕ και της ΕΣΔΑ

Οι νέες τεχνολογίες είναι στην πραγματικότητα μία μεγάλη πρόκληση για την ερμηνεία του Συντάγματος και παράλληλα για την ερμηνεία του Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Διεθνούς Δικαίου, κυρίως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Είναι μία πολύ μεγάλη δοκιμασία σε σχέση με τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας, του δικαστικού ελέγχου της συμβατότητας του νόμου με το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Διεθνές Δίκαιο, ιδίως την ΕΣΔΑ. Είτε το συνταγματικό κείμενο είναι αρχαϊκό, όπως συμβαίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες, είτε είναι εκσυγχρονισμένο, όπως το ελληνικό, είτε έχουμε κείμενα γενικά περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η ΕΣΔΑ, είτε έχουμε κείμενα εξειδικευμένα, όπως ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων ή η αντίστοιχη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα προσωπικά δεδομένα²⁶.

Στη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών τα ζητήματα αυτά είχαν θεθεί από πολύ παλιά, από τότε που η υποκλοπή των τεχνολογικά απλοϊκών για τα σημερινά δεδομένα τηλεφωνικών επικοινωνιών, την εποχή της ποταπαγόρευσης, έθεσε ζήτημα ερμηνείας κλασικών δικαιωμάτων τα οποία συνδέονταν κυρίως με το άσυλο της κατοικίας

και με την ιδιοκτησία. Το ερώτημα ήταν εάν η προστασία της ιδιοκτησίας και του ασύλου της κατοικίας περιλαμβάνει και την προστασία απέναντι στις τηλεφωνικές υποκλοπές, ή εάν η συνταγματική απαγόρευση αφορά την υλική, σωματική παρέμβαση. Η απάντηση της νομολογίας ήταν τότε συντηρητική²⁷.

Τώρα, θα έλεγα ότι την επιτομή του προβληματισμού, στο ευρωπαϊκό τουλάχιστον επίπεδο, τη βρίσκουμε στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που έχει έρθει αντιμέτωπο με τα προβλήματα 47 διαφορετικών εννόμων τάξεων, άρα με μεγάλο όγκο και μεγάλη ποικιλία θεμάτων. Υπάρχει μία πλούσια πια νομολογία²⁸, μεταξύ άλλων, σχετικά με:

- τα προσωπικά δεδομένα,
- τη βιοτεχνολογία και τα βιοηθικά ζητήματα,
- την προστασία των ηλεκτρονικών δεδομένων, αρχής γενομένης από την ηλεκτρονική αλληλογραφία
- τα ζητήματα γεωεντοπισμού με το GPS,
- τα ζητήματα λειτουργίας του διαδικτύου,
- τη χρήση των κρυφών καμερών,
- τη βιντεοεπιτήρηση,
- τις συσκευές λήψης δορυφορικών προγραμμάτων,
- τις υποκλοπές τηλεπικοινωνιών,
- τις εφαρμογές στα κινητά τηλέφωνα, με τελευταίο παράδειγμα τη χρήση εφαρμογών στα κινητά τηλέφωνα για την ιχνολάτση των επαφών ενός ατόμου που είναι πια θύμα του κο-

24. Βλ. Ευάγγελος Βενιζέλος, ο.π. (υποσ. 19) σελ. 218 επ., Κατερίνα Ηλιάδου, "Σχόλιο στο άρθρο 101 Α", σε: Φ. Σπυρόπουλος κ.α. (επιμ) ο.π. (υποσ. 20), σελ. 1623 επ.

25. Ευάγγελος Βενιζέλος, "Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία", *Περιοδικό Δικαιώματα του Ανθρώπου*, τεύχος 84, (2020), εκδόσεις Σάκκουλα, και στην αγγλική του εκδοχή: "Pandemic, Fundamental Rights and Democracy - The Greek Example" Published in COVID- DEM, April 2020, URL: <https://evenizelos.gr/other-languages/375-articles-eng/6235-evenizelos-pandemic-fundamental-rights-and-democracy-the-greek-example.html>

26. Τέθηκε σε ισχύ στις 25 Μαΐου 2018. Βλ. τις εξελίξεις σχετικά με την εφαρμογή του στο διαδικτυακό τόπο της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα.

27. Jeffrey Rosen, "Introduction: Technological Change and the Constitutional Future", in: Jeffrey Rosen and Benjamin Wittes (eds) ο.π. (υποσ. 1) URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/constitution30_chapter.pdf

28. Nina Le Bonniec, "La Cour européenne des droits de l'homme face aux nouvelles technologies de l'information et de communication numériques", *Droit européen des droits de l'homme*, (2018), no 5. URL: <https://www.printfriendly.com/p/g/p5V6D5>. Οι υπηρεσίες του ΕΔΔΑ παρουσιάζουν συστηματικά (Factsheets) τις εξελίξεις της νομολογίας, μεταξύ άλλων, για New Technologies, Reproductive rights, gestational surrogacy, personal data protection, surveillance at work place, mass surveillance, access to internet and freedom to receive and impart information and ideas. Για τις αντίστοιχες εξελίξεις στη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, βλ. The Supreme Court Adapts David P. Fidler, "Constitutional Law to Address Technological Change", Council on Foreign Relations (July 11, 2018), URL: <https://www.cfr.org/blog/supreme-court-adapts-constitutional-law-address-technological-change>, Allen R. Kamp, "Constitutional Interpretation and Technological Change", *49 New England L. Rev.* 201 (2015), URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2809344, Paul de Hert, Bert – Jaap Koops and Ronald Leenes, ο.π. (υποσ. 1), Thomas Fetzer and Christopher S. Yoo, "New Technologies and Constitutional Law", *Penn Law: Legal Scholarship Repository*, (6-21-2012) URL: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1544&context=faculty_scholarship

ρωνοϊού και πρέπει να προστατευθούν όσοι ήρθαν σε επαφή μαζί του.

Η νομολογία, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι εξίσου πλούσια, όπως ήδη ανέφερα, για:

- τα αναπαραγωγικά δικαιώματα,
- την παρένθετη μητρότητα,
- τα τέκνα με τρεις ή τέσσερις γονείς και ούτω καθεξής.

Υπάρχουν ακόμη αμχανίες και αγκυλώσεις. Αναγνωρίζεται περιθώριο εκτίμησης (*margin of appreciation*), δηλαδή διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη, αλλά πάντως η νομολογία του ΕΔΔΑ αποτυπώνει τον κοινό παρονομαστή του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού, του ευρωπαϊκού συνταγματισμού ο οποίος διαμορφώνεται, είναι διαρκώς εν τω γίνεσθαι. Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτός, ενώ εκπηγάει από τα ευρωπαϊκά εθνικά

Συντάγματα, θέτει, τελικώς, υπό τον έλεγχό του τα εθνικά Συντάγματα, είτε μέσω του άρθρου 7 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, δηλαδή μέσω του μηχανισμού προστασίας των αξιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είτε μέσω του μηχανισμού της ατομικής προσφυγής ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου²⁹.

Πιστεύω ότι έχουμε μπροστά μας ένα εξαιρετικά γόνιμο, ανοικτό πεδίο το οποίο προκαλεί τη νομική σκέψη, θέτει προ νέων προβλημάτων τον ερμηνευτή και τον εφαρμοστή του Δικαίου. Εμείς, βεβαίως, παρακολουθούμε κατά βάση αυτό που παράγεται στο εργαστήριο της ευρωπαϊκής νομολογίας και πρέπει να βοηθήσουμε τη νομολογία των εθνικών μας δικαστηρίων να έρθει με επιτυχία σε επαφή με αυτές τις νέες προκλήσεις.-

29. Βλ. υποσ. 11.